

ОСОБЛИВОСТІ СИМВОЛОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ

Статтю присвячено дослідженню особливостей символотворення в контексті етнокультурного розвитку України. Розглянуто та проаналізовано основні теорії розвитку української символіки як етнокультурної домінанти. Визначено, що простежити особливості перебігу етнокультурних процесів в Україні можливо за допомогою формування цілісного символічно-образного уявлення про Україну і українство у світовому етнокультурному просторі. Наголошено, що у процесі етнокультурного розвитку символи виконують ідентифікуючу, комунікативну, етнотворчу, націєтворчу та державотворчу функції. Завдяки етнокультурному змісту символи відіграють важливу роль у культурно-історичних процесах.

Ключові слова: Україна, етнос, етнокультурний розвиток України, концепт «символотворення», символ, етнокультурні домінанти.

У світовому етнокультурному просторі українці та світове українство є безпосередніми творцями та носіями українських етнокультурних цінностей. Безсумнівно, що етнокультурний розвиток народу супроводжується появою символічних ідей етноспецифічного змісту, що мають винятково йому притаманні особливості, закономірності та ознаки. Тому у процесі етнокультурного розвитку символотворчість стала тим істотним визначально-обумовлюючим фактором, що впливає на становлення й самоусвідомлення народу як самобутньої етнокультурної спільності людей, які мають спільну історично обумовлену територію.

У процесі цивілізаційного розвитку простежується тісний взаємозв'язок між етнокультурними процесами та символотворенням. Він передусім полягає у тому, що емпіричний досвід чуттєвого пізнання дійсності, своєрідний зміст, знаковість та символічність історичного буття українського народу постійно накопичується і зберігається у символічних формах, що являють собою етнокультурний феномен, так званий «символічний код». У колективній пам'яті залишаються історичні події, що мають найсуттєвіше етнокультурне значення. Найповніше досягнути історію та простежити особливості розвитку етнокультурних процесів в Україні можливо за допомогою складання цілісного символічно-образного уявлення про Україну і українство та їх місця у світовому етнокультурному просторі.

Дослідження є міждисциплінарним і знаходиться на перетині досліджень з історії України, історії української культури, культурології, філософії культури, філософії історії, історичної антропології, етнології та українознавства. Проблему дослідження «концепту» символотворення в етнокультурному просторі України було започатковано у межах фундаментальної науково-дослідної теми «Україна і українство в етнокультурних процесах світу». Історіографію, ступінь розробленості та попередні узагальнення стосовно символічних етнокультурних доміант, що виникають під впливом вагомих для народу емоційно-чуттєвих уявлень про етнокультурні об'єкти, події або явища було розглянуто у статті «Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми» (2015)¹.

Враховуючи, що символи мають динамічну природу, ціннісний характер і є результатом осмислення українцями світу і свого місця у ньому, метою дослідження є визначення та узагальнення особливостей символотворчого процесу як символічно-образного відображення перебігу етнокультурних процесів в Україні.

Актуальність дослідження символічного змісту українського етнокультурного розвитку полягає у виявленні особливостей символотворчого процесу та символічних уявлень з давніх часів і до сьогодення, що допоможе по-новому осмислити знакове місце України в етнокультурних процесах світу. Адже країні в умовах зовнішньої агресії та соціально-економічної кризи потрібно якісно осмислити та виробити нове, відповідне зовнішнім загрозам та внутрішнім конфліктам, ставлення до символічних подій минулого та врахувати історичні уроки у майбутньому, що має формуватися на основі перевірених часом українських етнокультурних традицій та світоглядних цінностей.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні та узагальненні особливостей символотворчого процесу протягом українського етнокультурного розвитку. Для формування цілісного уявлення застосовано українознавчий, філософський, історичний, культурологічний, етнологічний, ціннісний підходи, принципи історизму та історичної ретроспективи, а також порівняльно-аналітичний, феноменологічний, синтезу та узагальнення, хронологічний та інші методи дослідження.

Наукова думка утвердила символ як один із найістотніших моментів людського буття та життєдіяльності. Філософи, культурологи, психоаналітики, символісти та ін. культурні символи розглядають як такі, якими людство користувалося для вираження «вічних істин», що пройшли через безліч трансформацій у процесі свого формування і закріпились у культурі багатьох цивілізацій як символічні етнокультурні доміанти. Для дослідження символічних концептів кожен із дослідників опирається на свою цілком оригінальну теорію зі специфічними ключовими поняттями. Найбільш дотичні до дослідження цієї теми праці закордонних вчених Е. Касірера, П. Рікера, К. Юнга та О. Лосева.

Західноєвропейська філософська думка утвердила символ як один із найістотніших моментів людського буття та життєдіяльності. Філософський вислів «кожен символ є концептом, але не кожен концепт є символом» ще раз підкреслює, що знак так ніколи й не стане символом, якщо у нього не вкладено важливий зміст. «Символізація» буття є частиною етнокультурного розвитку, в результаті чого з'являються та перебувають у процесі динамічної трансформації символічні ідеї, наповнені важливими для народу сенсами. Разом символічні ідеї складають символічну концептосферу, сповнену смисложиттєвих культурних цінностей. Сам по собі знак беззмістовний. Але коли за знаком стоїть неусвідомлений зміст, який викликає у свідомості відповідні означуваному об'єкту свідомі відчуття, тоді реальність відтворюється у символах. Будь який елемент української культури може залишитися культурно-історичним артефактом, доки вчені не розкриють його символічну природу.

Однією з найвагоміших в осмисленні феномену культури вважається теорія «символічних форм» Е. Касірера. Специфіку людського пізнання він вбачав у розрізненні між знаком і символом. Якщо знак подає об'єктивне значення поняття, то символ передає суб'єктивне значення, життєве, що володіє суб'єктивною динамікою. За вченням Е. Касірера, у процесі символізації відбувається віддзеркалення етнокультурної реальності у певній символічній формі. Критичний аналіз цієї теорії, здійснений К. Свасьяном, свідчить, що філософія символічних форм Е. Касірера полягає у тому, що при відсутності достовірних джерел неможливо відновити зміст і значення суб'єктивних емоцій, що виникли у давні історичні періоди, можливо виявити лише здатність свідомості символізувати культурно-історичні процеси та явища у певній формі². За теорією відомого вченого-психоаналітика П. Рікера ключовими поняттями діалектики є «символ» та «інтерпретація», що є співвідносними поняттями, тому символ можна інтерпретувати через множинність його змістів³. За концепцією колективного несвідомого К. Юнга символи наділені, окрім загальнонавживаного, ще й прихованим невизначеним змістом, учений розділяє «природні» символи що зберігається у несвідомій сфері мислення, та «культурні», що утворюються у процесі усвідомлення неусвідомлених змістів⁴. О. Лосев визначає символ як поняття, що містить у собі «нескінченність породжуваних символом смислів». Вчений вважає, що чим раніше символ з'являється в етнічній культурі, тим сильніші його емоційно-чуттєві та символічно-образні зв'язки з етносом⁵.

У вітчизняній науці існує декілька підходів до визначення понять «концепт», «культурний концепт», «концептосфера» та «символотворення», зокрема найсуттєвішими з них є дослідження мовознавців, лінгвокультурологів та психологів А. Антоніва, С. Воркачова, В. Жайворонок, В. Карасика, М. Семчишина, С. Кримського, Л. Щербачук та ін. Зокрема, В. Карасик визначає культурний концепт як «багатовимірне смислове утворення, у якому виділяються ціннісна, образна і понятійна сторони». Крім цього, він вважає, що термін культурний концепт відповідає уявленню не лише окремої людини, а, ширше, – етнічній спільноті про ті смисли, значення, асоціації, що оперують у процесі мислення, відбивають знання й досвід, визначають історико-культурологічний фон і отримують для свого вираження систему мовних знаків⁶. В. Жайворонок та Л. Щербачук розглядають образність і символи як «вершинні доміанти національно-культурного світосприйняття»⁷. Крім того, у дослідженнях Л. Щербачук «культурний концепт» осмислюється як поняття, у структуру якого входить усе, що робить його фактом культури (етимологія, символіка, особливості сприйняття, оцінки тощо)⁸. С. Воркачов поняття «концепт» визначає як одиницю колективної свідомості, що має мовний вираз і відмічена етнокультурною специфікою. Слова-концепти матеріальної та духовної культури, сформовані

носіями мови, концентруються навколо культурних об'єктів і явищ, утворюючи концептосферу мови та репрезентують становлення світоглядних уявлень народу про світ і своє місце у ньому⁹. С. Кримський вважає, що «історичні передумови етногенезу українців визначаються у чітких культурно-географічних межах однієї й тієї самої території. Завдяки цьому, попри змінування народів на території, що становила ареал майбутнього формування українського етносу, культурно-історичне підґрунтя цього процесу готувалось тисячоліттями»¹⁰. М. Семчишин вважає, що «культура виявляє і символізує національний світогляд, етичні, мистецькі, релігійні чи соціальні аспекти життя народу в кожночасній добі його існування. Вона – своєрідна мозаїка різномірних вартостей різних народів, що виступають або виступали на арені історії і з більшою чи меншою динамікою проявили себе». Вчений схилився до думки, що «в силу своїх історичних, політичних, економічних та соціальних умовин, в яких находилась у різні епохи свого ранністоричного, а також державного чи бездержавного життя, українська культура мусіла адаптувати нові елементи, асимілювати їх та перетворювати, а згодом їх українізувати»¹¹. Етнопсихолог А. Антонів розглядає сутність мовно-комунікативних категорій «знак», «значення» та «символ» та відмінності між ними. За його вченням загальні поняття, що характеризують об'єкти є знаками, а те, що означають вони для кожного народу, – це символи¹².

Символічні концепти охоплюють усі сфери життя українського етносу і вкорінилися у світогляді українського народу у вигляді символів. За допомогою символів можна передати абсолютно всю історію України і світового українства. Також, завдячуючи символотворенню, уявлення про етнокультурний досвід українства збереглося як невід'ємна складова культурно-цивілізаційного досвіду всього людства. Відповідно, у результаті творення символів носіями української етнічності в етнокультурному просторі формується концептосфера символіки, поєднуючи характерні для української культури знаки-символи.

Простежити шлях появи і особливості розвитку символічної концептосфери дуже важливо для осмислення українським етносом свого знакового місця у світі. Складність дослідження етнокультурних проблем полягає в тому, що закономірності історичного становлення і розвитку етносів розглядаються на межі етнографії та етнології. Збирання етнографічних даних про етнос, мову, звичаї і традиції етнічних груп, символи, побут, цінності та пам'ятки матеріальної і духовної культури, методологічно відрізняється від етнологічних студій, основним завданням яких є дослідження тенденцій становлення і розвитку етносів. Враховуючи результати досліджень обох галузей історичної науки можна простежити особливості розвитку символотворчості окремої етнокультурної спільності у часі і просторі. Дослідження, що велися досі у цьому напрямі, були присвячені переважно збору та систематизації етнографічних даних про українські символи та їх семантику. На переконання О. Суліменко надбання культурного досвіду на шляху етнокультурного розвитку етносу та перетворення його в націю варто досліджувати не як абстрактне відокремлене поняття, а враховуючи історичний розвиток етнокультурних процесів як у межах «етнокультурного простору України», так і поза межами¹³.

Розглядаючи символічні доміанти кожної культури комплексно і системно у динаміці світового часопросторового розвитку, досить легко скласти цілісне уявлення про розвиток будь-якого етносу, тобто спробувати уявити собі його історію у вигляді символів. Таку дослідницьку модель можна застосувати до вивчення символотворчого процесу на прикладі культурно-історичного розвитку будь-якого етносу. Адже символи є продуктом (результатом) народної уяви і творчості. Вони наділені здатністю існувати водночас в усіх культурно-історичних вимірах, несучи в собі різний етнокультурний зміст, який нашаровуються один на одного і стає субстратом для подальшого символотворення. З'явившись у процесі етнокультурного розвитку, символи і далі належать певній етнічній культурі. Зокрема, етнокультурна реальність українців – це власне етнічна територія – «край». Ця реальність багатозначна, вона об'єднує не лише уявлення про «рідний край» («батьківщину») та «народ», («етнос»), але й про образ «країни» («терену») з усіма його семантичними значеннями¹⁴.

«Символотворення» як вагома складова частина культурно-історичного процесу безпосередньо впливає на колективну символотворчість українського етносу. Внаслідок народної символотворчості виникають як вербальні, так і невербальні уявлення про етнос, що передаються з покоління до покоління і є одним із головних рушіїв етнокультурних процесів та засобом міжетнічної комунікації. Символотворчий процес має неперервну тяглість та локалізацію у часі й просторі. Символи під час етнокультурного розвитку еволюціонують у колективній свідомості народу, вбираючи у себе культурний досвід і утворюючи цілісну символосферу, притаманну певному культурно-історичному періоду. Цей процес завжди пов'язаний із певними етнокультурними об'єктами або явищами, тому всі його результати теж безпосередньо пов'язані між собою¹⁵.

Феномен символотворення виник з появою перших етнокультурних ознак, що відрізняли українську культуру від інших. У працях дослідників теорії та філософії культури і розвитку світового культурно-історичного процесу зазвичай переважає цивілізаційний підхід. Системні наукові узагальнення з проблем появи та засвоєння символічних елементів в системі української культури досі формувалися на основі символічної концепції розвитку культури. В її основу було покладено втілення символічних уявлень про довколишню дійсність у вигляді позачасової символічної системи. Тобто символи не прив'язувалися до конкретних історичних періодів, нівелювався вплив етнокультурних об'єктів, процесів, подій та явищ, а досліджувалися як система «культурних», «етнічних», «народних», «державних» символів тощо. Такий підхід до систематизації дозволяє скласти уявлення про зміст і значення символів, проте не дає повного і цілісного уявлення про розвиток процесу символотворення в українській етнокультурній традиції¹⁶.

Символічний зміст культурного життя народу зберігається у колективній свідомості як за допомогою уявного емоційно-чуттєвого, так і раціонального образно-символічного компонентів. Визначальну роль у символізації відіграє «чуттєво-раціональний» механізм, що забезпечує виникнення уявлень про місце та роль українського етносу етнокультурних процесах. За допомогою цього механізму складаються символічні уявлення про важливі віхи його історичного розвитку. На межі уявного і раціонального відчуття і сприймання навколишньої дійсності з'являється емоційно-чуттєвий «образний» тип пізнання. «Символічний» тип виникає у процесі раціонального пізнання як продукт осмислення образів, що з'являються під впливом емоційно-чуттєвих вражень¹⁷.

Структурними елементами і головними творцями етнокультурного простору є етноси, що відтворюють механізми збереження і розвитку своєї самобутньої культури через етнокультурні моделі. В українській етнокультурній традиції емпіричний та теоретичний досвід чуттєвого пізнання дійсності постійно накопичується у вигляді символічних домінант, що являють собою український символічний етнокультурний феномен. У культурології термін «домінанта культурна» застосовується для означення головної ідеї, основної ознаки або найважливішої складової частини народної культури. Виходячи з того, що культурними домінантами є культурні універсалиї, культурні цінності та культурні символи, адже вони властиві усім культурам і українській зокрема, перебіг етнокультурних процесів в Україні та їх символічний зміст взаємопов'язані.

У процесі етнокультурного розвитку символи виконують ідентифікуючу, комунікативну, етнотворчу, націєтворчу та державотворчу функції. Завдяки символам відбувається етнокультурна ідентифікація, тобто представники українського етносу мовно, культурно, ідейно, ідеологічно тощо ідентифікують себе з українською нацією. Також символи безпосередньо пов'язані з державотворенням та націєтворенням. З'являючись у певний історичний відтинок часу, трансформуючись відповідно змісту етнокультурних процесів, вони супроводжують етнокультурний розвиток українського етносу і формують символічно-образне уявлення про розвиток Української держави та державної символіки. Крім цього за допомогою символів відбувається внутрішньо етнічна та міжетнічна комунікація.

Узагальнюючи уявлення про культурно-історичний розвиток України можна зробити висновок, що розвиток символотворення пов'язаний з етнокультурними процесами. У результаті аналізу ряду найважливіших концептуальних досліджень з проблем символотворення простежено динаміку трансформації символічних ідей та узагальнено, що природа цього процесу динамічна, має ціннісний та етноспецифічний характер, а символи є результатом осмислення людиною світу і свого місця у ньому. Дослідники різних галузей мають на сьогодні подібні за своїм змістом концептуальні уявлення про символи та процеси, в результаті яких вони формуються. Мовознавці розглядають символи як мовно-комунікативну одиницю, що наділена певним етнокультурним змістом і супроводжує культурні об'єкти чи явища та репрезентує етнокультурний процес кожної країни. Психологи та культурологи вбачають у символах домінанти національно-культурного світосприйняття тощо. Проте всі вони єдині у тому, що символи відіграють важливу роль у культурно-історичних процесах. Змоделювати уявлення про знакові та символічні віхи людського буття можливо лише в межах етнокультурного процесу, адже художньо-образне сприймання та образно-символічне відображення його культурно-історичного розвитку є одним із найдієвіших способів етнічної самоідентифікації України та самозбереження української нації.

- ¹ Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми. / Українознавство. – 2015. – № 3. – С. 63–71.
- ² Свасьян К. А. Философия символических форм Э. Кассирера: критический анализ. – 2-е изд. – М., 2010. – С. 232.
- ³ Рикёр П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике. – М., 1995. – С. 18.
- ⁴ Юнг К. Г. Человек и его символы / пер. с англ. – СПб., 1996. – 454 с.
- ⁵ Лосев А. Ф. Логика символа // Философия. Мифология. культура. – М., 1991. – С. 247–274.
- ⁶ Карасик В. И. Языковой круг: личности, концепты, дискурс. – М., 2004. – С. 109.
- ⁷ Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. – 2002 – № 32. – С. 51–53.
- ⁸ Щербачук Л. Ф. Культурні концепти: зміст, структура, принципи класифікації // Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Т. 24 (63). – 2011. – № 1. Ч. 2. – С. 160–161.
- ⁹ Воркачов С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ. Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 70–71.
- ¹⁰ Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. – К., 2007. – С. 93.
- ¹¹ Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – 2-ге видання, фототипне. – К., 1993. – С. XXI–XXII.
- ¹² Антонів А. В. Знак, значення, смисл: психологічне дослідження. – К., 1984. – № 7. – С. 10, 44–45.
- ¹³ Суліменко О. О. До питання визначення поняття «етнокультурний простір України» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 15. – С. 3–10.
- ¹⁴ Крисаченко В. С. Природа в українській духовності // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 336–356.
- ¹⁵ Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми // Українознавство. – 2015. – № 3. – С. 63–71.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.

Статья посвящена исследованию особенностей символотворчества в контексте этнокультурного развития Украины. Рассмотрены и проанализированы основные теории развития украинской символики как этнокультурной доминанты. Определено, что проследить особенности течения этнокультурных процессов в Украине возможно с помощью формирования целостного символично-образного представления об Украине и украинстве в мировом этнокультурном пространстве. Отмечено, что в процессе этнокультурного развития символы выполняют идентифицирующую, коммуникативную, этнотворческую, нациетворческую и государствотворческую функции. Благодаря этнокультурному содержанию символы играют важную роль в культурно-исторических процессах.

Ключевые слова: Украина, этнос, этнокультурное развитие Украины, концепт «символотворчество», символ, этнокультурные доминанты.

The article is devoted to the study of the features of symbol creation in the context of ethnocultural development of Ukraine. The main theories of the development of Ukrainian symbols as an ethnocultural dominant are considered and analyzed. It is determined that it is possible to trace the peculiarities of the flow of ethno-cultural processes in Ukraine it was possible by through the formation of a holistic symbolic-figurative representation of Ukraine and Ukrainians in the world's ethno-cultural space. It is emphasized that in the process of ethno-cultural development the characters carry out identifying, communicative, ethno-constructive, nation-building and state-building functions. Due to ethnocultural content, symbols play an important role in cultural-historical processes.

Keywords: Ukraine, ethnos, ethno-cultural development of Ukraine, the concept of «symbol creation», symbol, ethno-cultural dominants.